Archive of SID

4TH INTERNATIONAL CONFERENCE ON
RESEARCH IN ENGINEERING, SCIENCE AND TECHNOLOGY
6th. September 2016 Athens GREECE
چهارمین کنفرانس بین المللی پژوهش در مهندسی، علوم و تکنولوژی
آتن یونان ۱۶ شهریورماه ۱۳۹۵

تاثیرنقش پرندگان بکار رفته درتزئینات ساسانی درهنر ومنسوجات دوران اسلامی وکاربرد آن درطراحی آرم

رضوان پیله ور[۱]

دکتر غلامرضا طوسیان شاندیز[۲]

حسین شجاعی قادی کلا ئی[۳]

چکیده

هنرپارچه بافی، در ادوار مختلف تاریخ تمدنی ایران دارای جایگاهی رفیع بوده است. این هنر که در دوره ساسانی به حدکمال خود رسیده بود، با فروپاشی حکومت ساسانیان، از بین نرفت بلکه در دوره اسلامی، توسعه این صنعت هنری به صورت محلی و با رویکرد حفظ فرهنگ ملی و بومی ادامه یافت. از نقوش مورد توجه و کاربردی در منسوجات و سفالینه های ساسانی و به تبع آن در دوره اسلامی ایران، نقش حیوانات و بخصوص پرندگان بود. به منظور معرفی و استفاده از این موتیف ها، پژوهش کاربردی حاضر، با هدف معرفی نگاره پرنده در سفالینه ها و منسوجات در ادوار قبل و بعد از ظهور اسلام در ایران و استفاده آن در طراحی آرم، به کمک مطالعات کتابخانه ای در سه فاز، مطالعاتی انجام شد، در فاز اول ضمن بررسی نقش پرندگان در منسوجات ساسانی و ریشه یابی آنها، به تاثیر این نقوش بر منسوجات دوران پس از ظهور اسلام پرداخته شد. دوران سلجوقی و آل بویه مهمترین ادوار مطالعاتی این بخش از پژوهش بود. در ادامه دلایل استفاده از این نقوش و چگونگی بکارگیری آنها مورد مطالعه قرارگرفت. در فاز دوم پژوهش، به مطالعه موردی طراحی آرم های مرتضی ممیز، که مآخوذ از نقوش ساسانی و نقوش آثار هنری قرون اول اسلام در ایران است پرداخته شد. رهاورد این بخش از مطالعات، فاز سوم پژوهش که انتخاب و انتزاع نقش پرنده در ادوار مورد مطالعه و ابداع آرم هایی برای انتشارات مختلف بود را تشکیل داد. نتایج پژوهش حاضر نشان داد، استفاده از نمادها و نگاره های ملی و تاریخی در هنر گرافیک معاصر، علاوه بر دارا بودن جایگاه فرهنگی و ملی می تواند، باورها و اعتقادات گذشتگان را ماندگار نماید، ازسویی بکارگیری این عناصر تصویری در هنر مدرن، بعنوان ابزاری بی بدیل مورد استفاده هنرمندان هنرهای تجسمی قرار گیرد.

کلیدواژه ها: نقوش منسوجات، دوره ساسانی، نقش پرنده، دوره اسلامی، طراحی آرم.

۱- دانشجوی کارشناسی گرافیک دانشگاه جامع علمی کاربردی، فرهنگ و هنر اراک. rp.pasandideh@gmail.com

۲- دکتری مرمت اشیا تاریخی، مدرس تمام وقت دانشگاه جامع علمی-کاربردی فرهنگ و هنر اراک.reza.Tousian@yahoo.com

۳- دانشجوی دکتری پژوهش هنر گرایش تاریخ تطبیقی و تحلیلی هنر اسلامی، دانشگاه شاهد. h.shj2008@gmail.com

www.SID.ir

Archive of SID

مقدمه:

با پایان یافتن سلسله ساسانی ایرانیان که وارثان ذخایر هنری سه هزارساله بودند با پذیرش دین اسلام، نه تنها به داشته های فرهنگی و هنری خود پشت نکردند، بلکه بسیاری از نقوش و نمادهای خویش را در قالب های جدید در سایه دین جدید توسعه دادند. بافته های ابریشمی دوره آل بویه (۴۲۰ـ۲۵۰هـ ق) دوره تسلط همان نقوش ساسانی، خصوصا درتصویر جانوران است. ازخصوصیات نقوش پارچه های عهدساسانی، بهره گیری ازفواصل میان تصاویر است به گونه ای که نقشی دیگر از آنها حاصل شود. از پر کاربردترین نقوش این ادوار، نقش پرندگان مختلف است. پژوهش حاضر که در قالب مطالعات کتابخانه ای شکل گرفته است ضمن بررسی نقش پرنده در سفالینه ها و منسوجات ساسانی و ادواری از دوران اسلامی که نقوششان متاثر از ساسانیان است با ارایه نمونه هایی از آثار باقیمانده در موزه ها و گنجینه های ایران و دیگر کشورها، به مفاهیم مستتر در آنها و دلایل شکل گیری و جایگاه فرهنگی و اعتقادی آنها پرداخته است.

لذا ابتدا به نقوش پارچه ها در پنج گروه پایه و پرکاربرد اشاره شده است و در ادامه با ارایه نمونه نقوش سفالها در ادوار پس از اسلام به بررسی نقش پرنده بعنوان نمادی اعتقادی در فرهنگ های باستان و سپس نقش پرندگان در دوره ساسانی و قرون اولیه اشاره شده است. بخش بعدی پژوهش حاضر به کاربرد نقوش بجای مانده از ادوار مورد بحث در طراحی آرم و آثار استاد مرتضی ممیز پرداخته شده و در بخش انتهایی نیز، دستاوردهای این پژوهش در قالب آرمهایی با نقوش ملهم از سفالینه و منسوجات ساسانی و ادوار ابتدای اسلام ارایه گردیده است.

بحث:

نقوش پارچه ها در ادوار مختلف، با استناد به سفالینه های ساسانی:

در سده های اولیه ی اسلامی هنر پارچه بافی در ایران رونق زیادی داشت، این صنعت هنری که از ادوار گذشته از جمله عصر ساسانیان دارای شهرت جهانی بود، طی قرون اولیه اسلامی در ایران به بالندگی بیشتری دست یافت. نقوش بکار رفته در پارچه های دوران اسلامی که تاثیر فراوانی از نقوش ساسانی داشت را می توان به پنج گروه تقسیم نمود(پوپ، اکرمن، ۱۳۸۷)که عبارتند از:

الف- پارچه هایی با نقوش خال خالی که بیشتر برای مصارف عمومی کاربرد داشته، وگاهی دارای نقشمایه ای به صورت دایره های سه تایی توپر، که تاثیر و نشان ویژه نقوش ساسانی است دراین پارچه ها، دیده می شود.

ب- پارچه های با نقوش راه راه که همچون پارچه های گروه اول برای مصارف عمومی وهمگانی بوده است. شواهد و مدارک موجود نشان می دهد که در خراسان، پارچه های راه راه سیاه وسفید، همچنین در منطقه ری، قباهای خط دار بافته می شده.

ج- روش تزیینی که متأثر از نقوش پارچه های سرزمین چین است و شکل تحول یافته برگ های کنگر و درخت مو، بوده به گونه ای که سطح پارچه، با ساقه های پیچکی و برگ های تزیینی، پوشیده شده است.

www.SID.ir

Archive of SID

د- پارچه هایی با طرح های مشبک، که در هر شبکه نقشی نقطه ای شکل، وجود دارد. گاهی این شبکه ها به صورت چهارضلعی یا شش ضلعی هستند.

ه- پارچه هایی با نقوش مشبکی که شبکه ها، بدون قاعده و ترتیب خاصی با یکدیگر، ترکیب هندسی زیبایی را به وجود آورده و در هر خانه نقشی تزیینی، مانند نقش انسان وجود دارد. طرح های این پارچه ها را می توان روی لباس های اشخاص در مینیاتورهای منسوب به مکتب بغداد همچنین درتزیینات بین النهرین به صورت مکرر مشاهده نمود.

نمونه سفالینه های منقوش در تصاویر ۱۲- ۱ که عناصر تصویری، شامل نقش انسان در ترکیب با نقوش حیوانی، گیاهی و هندسی، که بیشترین کاربرد در منسوجات قبل و بعد از ظهور اسلام در ایران را دارد ارایه گردیده است.

تصویر ۱- بشقاب، نقاشی زرین فام

تصویر ۲- کاسه، نقاشی روی لعاب

تصویر ۳- کاسه، نقاشی روی لعاب

تصویر ۴- کاسه، نقاشی روی لعاب

www.SID.ir

تصویر ۵ – مجموعهٔ برانگوین، موزهٔ فیتزویلیام

تصویر ۶– مجموعهٔ زاره ، قطرحدود۲۳سانتی متر

تصویر ۷–کاسه، ری، سدهٔ ششم تا هفتم هجـــری

تصویر ۸–کاسه، نقاشی وطلاکاری روی لعاب

تصویر ۹– کاسه، نقاشی روی لعاب

تصویر۱۰– کاسه، نقاشی وطلاکاری روی لعاب

Archive of SID
www.SID.ir

Archive of SID

تصویر ۱۱- کاسه، طلاکاری نقاشی شده روی لعاب

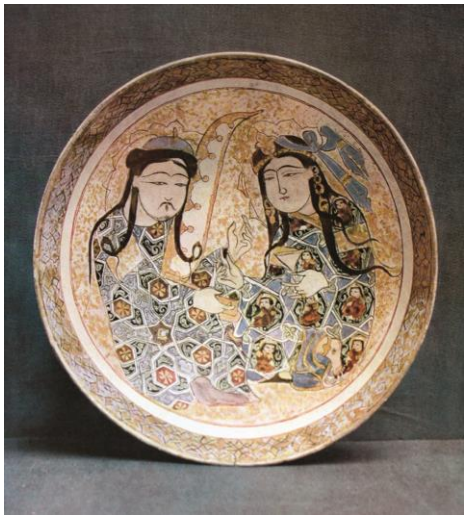

تصویر ۱۲- کاسه، نقاشـی وطلاکاری روی لعاب

پرنده نمادی اعتقادی در فرهنگ های باستان :

نقش پرنده از دیرباز نقشی خوش یمن درفرهنگ های مختلف، بویژه فرهنگ و باور ایرانیان بوده است. پرنده نماد آزادی، قدرت و پیروزی است. در باور ایرانیان باستان، پرنده، نماد روح بوده است(وصال،۱۳۸۶). در این بخش از پژوهش به معرفی برخی از پرندگان که در دوران باستان در فرهنگ های مختلف، دارای اهمیت اعتقادی بوده اند پرداخته شده است.

طاووس، این پرنده که از هندوستان وسریلانکا، به چین، ژاپن، ایران، یونان و دیگرکشورها راه یافته، در برخی مراسم آیینی کهن، وجودش به اثبات رسیده است. دردو سوی درخت زندگی یک جفت طاووس قرارداشته که گاهی ماری را به منقار گرفته است، به همین سبب است که این پرنده را نماد جاودانگی می دانند. درهنر مسیحیت معتقدند، گوشت طاووس نوعی پاد زهر، برای نیش مار است. از طاووس به عنوان نقش زینتی در لباس پادشاهان ایرانی قبل از اسلام استفاده می شده، درکشورچین نیز از سلسله مینگ پرهای دم طاووس، به صورت افتخاری به اشخاص عالی رتبه اعطا می شد. در هندوستان طاووس مَرکَب چندین خدای بزرگ بود و در اساطیر یونانی معروف است که، چشمان روی دم طاووس را از بدن غولی هزارچشم به نام آرگوس گرفته اند. این پرنده نماد غرور و تکبراست(هال،۱۳۸۳). عقاب، عقابی با سرشیرکه نام سومری آن، ایمدوگود(۲۴۴۰-۲۹۰۰ ق م) به عنوان نماد کشاورزی و آورنده باران به شمار می رفت. دراسطوره های یونان و هند باستان، عقاب با خدای آسمان در ارتباط است و نزد او مقدس می باشد. در هنر تدفینی رومی، عقاب متوفی را به آسمان برده و همراه او عروج می کند. نقش عقاب روی پرچم ارتش روم، نماد قدرت و پیروزی بوده است. درهنر مسیحیت، عقاب نماد عروج مسیح(ع) به آسمان است. در تمثیلات دوره رنسانس، عقاب نشان بینایی و یکی از پنج حس بشمار می رود. همچنین عقاب نشان غرور، که یکی از هفت گناه بزرگ است محسوب می گردد. خروس، خروس در مسیحیت نماد توبه و یکی از ابزارهای عزاداری است. خروس در یونان باستان، هدیه ای عاشقانه بشمار می رود. بنا بر اعتقاد چینی ها، اگر تصویر خروس بر دیوار خانه ای نقش ببندد، آن خانه از آتش سوزی در امان است. تصویر خروس بر روی طبل جنگی در فرهنگ ژاپن، مظهرصلح به شمارمی رود(همان منبع).

www.SID.ir

Archive of SID

بررســـــی نقـــوش پرندگان درمنســـوجات دوره ساسانـــــی و قـــرون اولیه اسلامـــی:

طرح های مورد استفاده در منسوجات دوره ساسانی نقوش انسانی، جانوری، پرندگان، گیاهی، مدالیون و... است. در این دوره از نقش پرندگان بسیار بهره گرفته شده و آنها را در داخل قاب های دایره ای شکل محصور می کرده اند(ضیمران،۱۳۸۳). سیمرغ پرنده ای خوش یمن و سلطنتی است که، با خدای محافظ در ارتباط است و برای تاکید بیشتر برتری شاهان و خاندان ایشان، از این نقش بر روی جامه های آنان بهره گرفته می شده(فریه،۱۳۷۴). نقشی ترکیبی از سیمرغ و شیر برای اولین بار در حجاری های طاق بستان استفاده شده است(هال،۱۳۸۰). در عهد ساسانی، عقاب پرنده ای تواناست، که نماد اهورامزدا و ایزدان آسمان می باشد. شاهین نیز در این دوره و در آیین زرتشت، دارای جایگاهی ویژه، مقامی ایزدی و همچنین نمادی دیگر از ایزد بهرام است. خروس نماد روح، به ویژه پس از مرگ است(تصویر ۱۳). در مجموع در هنر ساسانی اصول صحیح هنر تزیینی به درستی و زیبایی رعایت شده و رنگ آمیزی آثار هنری نیز، پرمایه و آرامبخش بوده است(ضیمران،۱۳۸۳).

تصویر ۱۳- خروسی که هاله به سردارد (موزه واتیکان)

به دلیل ممنوعیت در تصویرسازی انسان در دوره ی اسلامی، از نقوش انتزاعی حیوانی و گیاهی در هنرهای اسلامی استفاده بیشتری شد. این نقوش فقط جنبه تزیینی نداشتند بلکه از آن ها برای توصیف های اساطیری وکیهان شناختی نیز بهره گرفته می شد. از سده های چهارم و پنجم هجری، پارچه پشمی و ابریشمی سیاه و سفیدی(تصویر ۱۴) به جا مانده که دو جانور بالدار و عروج کننده به آسمان ابدی، یکی شیر بالدار و دیگری عقاب را در دو سوی درخت زندگی(مظهرحیات و نامیرایی) به تصویر درآورده اند. نقش عقاب در این اثر، نماد حیات جاودان و رستگاری است. اوایل حکومت اسلامی در ایران، سلسله های نیمه مستقلی در مناطق مختلف ایران به وجود آمدند که در بافندگی، همان شیوه منسوجات دوران قبل از اسلام را دنبال کردند. به همین جهت، منسوجات ایران در دوره های اولیه اسلامی، شباهت بسیاری به پارچه بافی پیش از اسلام داردکه از نظر تعداد نیز بسیار اندک هستند. با روی کارآمدن حکومت آل بویه پیشرفت چشمگیری در میزان تولید، شیوه بافت و همچنین تنوع در

www.SID.ir

Archive of SID

طرح و نقش هنر پارچه بافی ایران، پدیدار گشت و تقاضای جامعه و علاقه مندی حاکمان اموی سبب توسعه آن گردید(روح فر،۱۳۸۰). پیشرفت فناوری بافت پارچه سبب شد تا منسوجات ایرانی، بعد از ظهور اسلام دارای نقوش متنوع تر و متعددتری گردد. درقرون اولیه اسلامی این صنعت هنری همچنان با الهام از نقش مایه های ساسانی در به کارگیری تزیینات، حاشیه ها با برگ درختان، خطوط درهم تنیده و متقاطع و نیز دایره های مماس برهم یا متداخل و ترنج هایی با شکل های متفاوت که در هر یک از آنها صحنه هایی از شکار، نقش حیوانات و پرندگان حقیقی یا افسانه ای قرار داده شده است، می توان به تفاوت پارچه های قبل ازاسلام ودوران اسلامی پی برد(زکی،۱۳۷۷)(کونل،۱۳۴۷). منسوجات دوران سلجوقی از طرح و بافت منسجمی برخوردارند و گاهی روی بعضی از آنها، اصول دوره های قبل دیده می شود. از خصوصیات بارز هنر پارچه بافی این دوران می توان به رعایت ظرافت در طرح و نقش این بافته ها اشاره کرد. مهارت بافندگان در این دوره به حدی بود که صحنه های شاعرانه و مناظر طبیعی را از روی نقاشی های هم عصرخود تقلید می کردند(طالب پور،۱۳۸۴). پس از اسلام شاهد پدیده ای نو، بر روی بافته هایی که از قرن سوم هجری به بعد پدیدار شدند هستیم، پدیده ای به نام خط روی پارچه ها، پارچه هایی بنام طراز. واژه طراز در فارسی به معنای رودوزی کردن است. در زبان عربی به حاشیه هایی که شامل خط و کتابت بود اطلاق می شد. این کتیبه ها به خط پهلوی و بعدها به خط کوفی درحواشی پارچه ها، یا به صورت جزیی از بافت پارچه و یا بر روی آن دوخته می شدند. بافت این گونه پارچه ها تا آغاز حمله مغول ها در قرن هفتم هجری ادامه داشت. نقوش پارچه های سده های اولیه اسلامی به گونه ای بود که هماهنگی و تناسب میان نقش و نوشتار و تکرار نقش ها در آنها رعایت می شد. این ویژگی یکی از مشخصه های برجسته منسوجات این عهد است(پوپ،۱۳۸۰).

تصویر ۱۴- دوعقاب متقارن درکناردرخت زندگی

قطعه پارچه دیگری مربوط به قرن پنجم هجری بافته شده در ری ازجنس ابریشم دورو و به رنگ قهوه ای تیره و سفید یافت شده است(تصویر ۱۵). در این منسوج، عقاب درکنار شیرهای بالدار نشان داده شده که احتمال می رود از این پارچه به عنوان کفن مرده استفاده شده است (Rogers،1983).

پارچه های ابریشمی دیگری متعلق به قرن پنجم تا ششم هجری مقارن با دوره سلجوقی باقی مانده، که غالبا طرح هایی از پرندگان و حیوانات را به تصویر کشیده اند، که با حلقه یا گیره های مرصع و یا شالی به دورگردنشان و نیز اجزایی اضافی روی

www.SID.ir

Archive of SID

گرده حیوانات و بال پرندگان مزین شده اند که نوعی نماد مالکیت سلطنتی درآن زمان به شمار می رفته است(تصویر ۱۶). دراین میان پارچه هایی با نقوش گیاهی که جانوران بالدار را در برگرفته اند نیز یافت می شود. از ویژگی های این پارچه ها شاخ و برگ های پیچیده، باحالتی شبیه به درختان مارپیچی است که، درمیان حاشیه هایی ساده قرارگرفته اند.

تصویر ۱۵- قطعهٔ منسوب به ری با نقش قرینه

تصویر ۱۶- ابریشم، قرن پنجم یاششم هجری

بانگاهی دقیق تر به آثار بدست آمده و آنچه ارایه گردید، مشخص می گردد که درمنسوجات دوره سلجوقی نسبت به دوران قبل از آن، استفاده از نقوش گیاهی پرتزیین، همراه با پیچ و تاب های بسیار، مانند نقوش اسلیمی و گل و بوته های ریزتر رواج می یابد. در واقع تحولات مربوط به این دوره متاثر از دو عامل است، یکی نفوذ شیوه های چینی در ترسیم گیاهان، پرندگان و حیوانات و دیگری بهره گیری از شیوه های اسلامی، در به تصویر کشیدن شاخ و برگ گیاهان در حواشی پارچه ها، به جای عناصر تزیینی ساسانی است. در منسوجات متعلق به این عصر، طرح هایی از اشکال هندسی چندضلعی، تزیینات نوشتاری به خط کوفی با حاشیه هایی مزین به تصاویر حیوانات و دایره هایی با نقوش پرندگان و جانوران به همراه درخت زندگی دیده می شود، اما در کل این نقوش در پارچه های سلجوقی باظرافت بیشتری بافته شده اند(زکی،۱۳۷۷).

در پارچه های آل بویه که تحت تاثیر سبک پارچه بافی ساسانیان قراردارند، بیشترین توجه به طراحی از شکل های خلاصه شده حیوانات و صحنه های شکار است. همچنین از خطاطی نیز در تزیینات آنها استفاده شده است. در منسوجاتی مانند تافته یا متقال و لمپاس(ابریشم گل برجسته) طراحی های پیچیده تری ازنقوش عقاب، طاووس، بزهای کوهی، شیر، فیل و نقوش انسانی(تصویر ۱۷) دیده می شود(روح فر،۱۳۸۰). منسوجات این دوره نسبت به دوران ساسانی از نقوش تزیینی و جزییات بیشتری برخوردار هستند. فضاهای منفی کمتری در سطح پارچه ها به چشم می خورد، چنان که نقوش بین قاب های مدور بصورت چهار جفت پرنده یا حیوان و یا به صورت تک نقش استفاده شده اند، طوری که حول یک نقطه مرکزی قرار گرفته و تزیینات برگ نخلی، آنها را از هم جدا می کند و فضاهای خالی بین قاب ها، به صورت فضاهای مکمل درآمده اند. گاهی از این نقوش به عنوان نقش اصلی و یا نقشی همتراز نقش اصلی بهره گرفته شده است. نقوش دوره آل بویه را می توان از لحاظ پیچیدگی حد فاصل نقوش ساسانی و سلجوقی به حساب آورد(اتینگهاوزن،۱۳۸۴).

www.SID.ir

Archive of SID

تصویر ۱۷- ابریشم، بغداد،قطعه مکشوفه درلیون

در بررسی قبور شهر ری متعلق به عهد دیالمه و حفاری های نقاره خانه پارچه های با ارزش ابریشمی و زری کشف شده که از آن ها به عنوان کفن و یا روپوش مردگان استفاده می شده است. درحاشیه اکثر آنها، محل بافتشان نوشته شده است. برروی این پارچه ها، کلماتی مانند العفو و الرحمه به خط کوفی آورده شده است، که یا بر زمینه ساده نقش بسته شده اند و یا به صورت حاشیه های باریکی درکنار نقوشی از حیوانات و پرندگان در داخل ترنج ها قرار گرفته اند(بیکر،۱۳۸۵). بنابر اعتقاد بارابارا برند، این منسوجات قبل از داشتن کاربرد تدفینی، به عنوان پوشاک مورداستفاده قرارمی گرفته اند(برند،۱۳۸۳)، زیرا نقش عقاب که به نوعی نگاره مورد توجه زمان خویش و رایج درخطه اسلام شرقی، امپراتوری بیزانس، سراسرآفریقای شمالی واسپانیای مسلمان بود، در دوران پیش ازاسلام نمادی ازقدرت و بزرگی، و در دوران اسلامی به نمادی از سرای آخرت و مرگ مبدل گردید بود(مکداول،۱۳۷۴).

قطعه پارچه ای متعلق به دوره آل بویه بانقش عقاب دو سر(تصویر ۱۸) به رنگ قهوه ای روشن روی زمینه نخودی که انسانی را با خود به آسمان می برد بدست آمده است. روی سر این پرندگان شاخ های بزکوهی قرار دارند که به نوعی نمادی از قدرت است، نقش این عقاب ها با وجود کوچکی اندازه به دلیل طرح انتزاعیشان غول پیکر به نظر می رسند همچنین درخت هایی شبیه به درخت سرو، بین نقش این پرندگان جای گرفته اند و عباراتی درحاشیه بال هایشان به خط کوفی و با مضمون(کسی که همت والا داشته باشد، ارزشمند است) نقش شده است همچنین در حاشیه پارچه، بالای سرعقاب ها عبارتی به معنای(کسی که اصالت داشته باشد، عملش نیکوست) به چشم می خورد.

در قطعه پارچه دیگری، عقابی تصویر شده است، که محصور در یک قاب مربع شکل است(تصویر ۱۹) که درحاشیه این قاب کتیبه ای بامضمون(این آرامگاه شخص فقیر و بیچاره ای است که نیازمند به خداوند بخشنده است... ای سرور من، مرا رحمت کن...) قرار دارد. که ارتباط نقش این پرنده را با سرای آخرت آشکارمی کند(روح فر،۱۳۸۴).

www.SID.ir

Archive of SID

در پارچه ابریشمی با نقش طاووس به دست آمده از ری(تصویر ۲۰) دو طاووس بزرگ متقارن رو به درخت را به تصویر در آورده که باپنجه هایشان پشت گاوی را گرفته اند. در کتیبه ی روی این پارچه، آرزوی بقا و طول عمر برای فرماندار بخشی از ری شده است.

تصویر ۱۸- پارچۀ پشم وابریشم

تصویر ۱۹- ابریشم دورو، ری

تصویر ۲۰- ابریشم، طاووس بزرگ، شهرری

طرح جانوران در دوایر و ترسیم طرح های ظریف ازگل وبوته های مارپیچ در اطراف آنها، از خصوصیات نقوش منسوجات عهد ساسانی بوده که الهام بخش نقوش پارچه های آل بویه بوده است. در عین حال، در این دوره ابداعاتی در زمینه طراحی پارچه و تغییر شکل قاب ها به اشکال لوزی، مربع، چندضلعی و حتی کادرهایی مرکب(تصویر ۲۱) همراه، با افزایش ارزش حاشیه ها و فضاهای منفی میان قاب های اصلی دیده می شود که همه، از نوآوری های منسوجات این دوره محسوب می گردد. نقشمایه اصلی این منسوجات پرندگانی همچون طاووس، اردک، سیمرغ، عقاب های دوسر و حیوانات ترکیبی بالدار هستندکه هم ازلحاظ زیبایی شناسی و هم ازنظرنمادین دارای جایگاهی ویژه هستند.

منسوجات عهدسلجوقی نیز ازحیث شیوه، شبیه به منسوجات دوره آل بویه هستند(کونل،۱۳۸۰). اما تفاوت های اساسی طراحی پارچه دراین عهد، پیروی ایرانیان از سبک های چینی و ترسیمات دقیق گیاهان، پرندگان وحیوانات است(محمدزکی حسن،۱۳۷۷). در این عصر خط کوفی جنبه تزیینی پیداکرد (روح فر،۱۳۸۴). ونقش پرنده افسانه ای با سر و گردن زن از نقوش مورد استفاده این دوره بوده است(مکداول،۱۳۷۴). در مجموع برای توصیف بهتر پارچه های عهد سلجوقی بایدگفت، در اوایل این دوره تاثیراتی ازسبک ساسانی درطرح های منسوجات دیده می شود ولی به مرور زمان، نقوشی مانند اسلیمی با خطوط طوماری و اشکال برگ نخلی، جایگزین شیوه های پیشین شدند (پرایس،۱۳۴۷).

تزیین پارچه، با شاخ وبرگ هایی که درکل سطح آن پراکنده شده اند، درکنارعناصرتصویری دیگری مانندحیوانات اسطوره ای (تصویر۲۲) درون کادرهای مرکب از لوزی و دایره، یکی دیگر از شاهکارهای این دوره است(کاتلی،۱۳۷۶).

www.SID.ir

Archive of SID

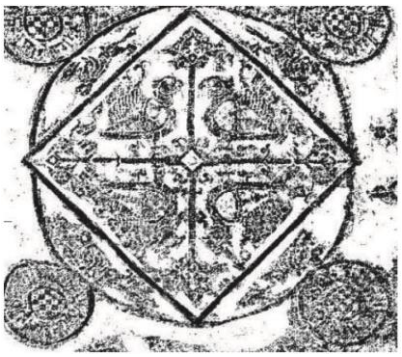

تصویر۲۱- ابریشم دورو، مکشوفه از بی بی شهربانو

تصویر۲۲- دوطاووس متقابل به درخت زندگی

از این دوران دو قطعه پارچه دیگر که یکی با نقشمایه اردک(تصویر ۲۳) که درعین ظرافت درهم پیچیده است و دیگری، تصویر دو شیربالدار در دو سوی درخت زندگی و در حال پاسداری از این درخت(تصویر ۲۴) که در بالای سرشان دوپرنده در حال پرواز، که بر زمین، تخم نعمت می پاشند مشاهده می شود. از نکات مهمی که در نقش منسوجات این دوران جلب توجه می کند طراحی پارچه های روایتگرانه از مضامین شاعرانه، مناظر و همچنین بکارگیری تزیینات ریزنقش، باظرافت بسیار است.

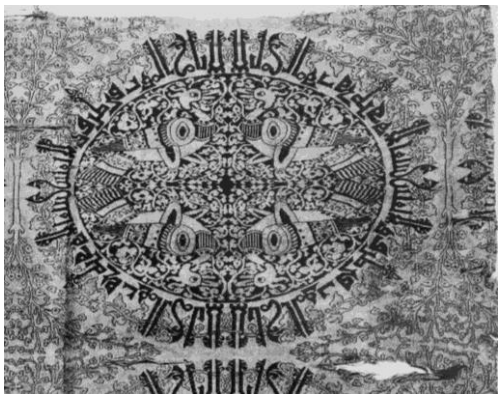

تصویر۲۳- پارچۀ پشم وابریشم

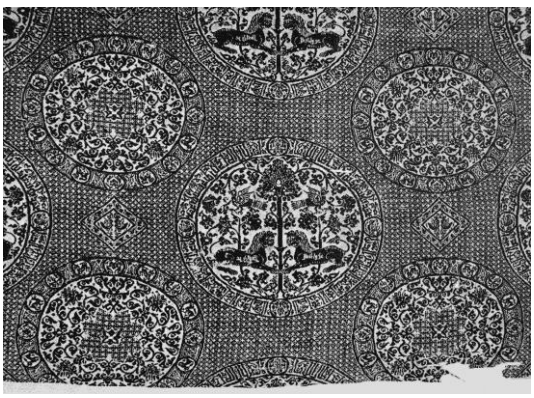

تصویر۲۴- دوپرنده وشیرهای نگهبان

در اواخر دهه ۱۹۲۰میلادی، مقارن با۱۳۴۰هجری، چند قطعه پارچه ابریشمی از گورستانی نزدیک تهران کشف شد. کارشناسان قدمت آنها را به زمان حکومت خاندان شیعه آل بویه نسبت دادند، با بررسی شواهد موجود مبنی بر اینکه در قرون وسطی، صنعت پیشرفته ای درشمال ایران برای بافت پارچه های ابریشمی مخصوص مراسم تدفین، با نوشته های مذهبی

www.SID.ir

Archive of SID

شیعی با برخی اشکال خاص وجود داشته است. با تجزیه و تحلیل دقیق و فنی این تکه ها، پیشینه آنها را به سال ۱۲۲۰میلادی یا ۶۱۷ هجری تخمین زده شد(بیکر،۱۳۸۵). هیچ کدام از قطعه پارچه های بدست آمده، که در آن تصویر فیل های عظیم الجثه ای که به صورت متقارن روبه یکدیگر قرارگرفته اند(تصویر ۲۵) و دور آنها با نقش قلب هایی به سبک ساسانی و همچنین کاروان شترهای بی کوهان نقش پردازی شده و در گوشه های آن طرح خروسی به چشم می خورد شباهتی به کفن سنت جوزه درقرن دهم میلادی نداشت. پارچه مذکور از ترکیب رنگی زیبا و خیره کننده ای برخوردار است.

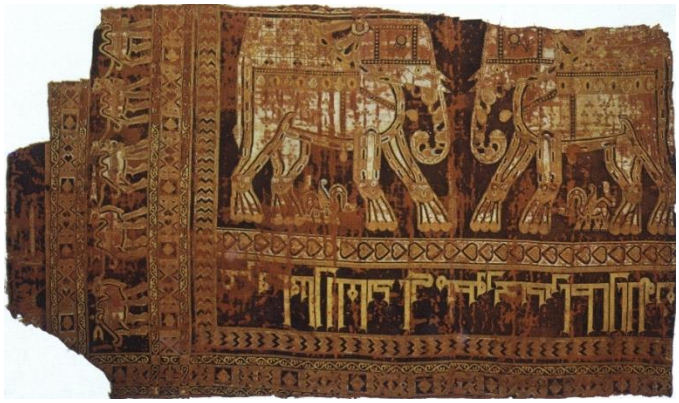

تصویر ۲۵- کفن سنت جوزه، اواسط قرن دهم

کاربرد نقوش منسوجات در هنر گرافیک(آرم):

با نگاهی به هنر گرافیک وآنچه از گذشته تاکنون به دست ما رسیده است، درمی یابیم که گرافیک هنری است کاربردی که ظهور آن، به پیدایش انسان ها باز می گردد. از زمانی که انسان تصمیم به ارایه پیام تصویری گرفت و بر دیواره غارها، نگاره هایی را به تصویر کشید تا به واسطه آن با هم نوعان خود ارتباط برقرار کند، پی به اعجاز زبان تصویر برد و با ترویج و گسترش آن در بین نسل های پس ازخود باعث شکوفایی و اعتلای آن گردید. بشرهمواره به دنبال بیان و ثبت اندیشه ها، باورها و اعتقادات خویش بوده، به همین دلیل در ورای هر آنچه که به تصویر کشیده می شد باور و اندیشه ای عمیق بود که طی قرون متوالی به آن دست یافته و از آن بهره ها برده است.

بعید است که بی هیچ آگاهی از هدف های کاربردی هنر گذشته، بتوانیم به فهم آن دست پیدا کنیم. هر چه بیشتر در مسیر تاریخ به گذشته باز گردیم، هدف هایی را که هنر می بایست در خدمتشان قرار گیرد، معین تر و در عین حال شگفت انگیزتر نمایان می گردد.

از این دست تصاویر می توان به نقشمایه های بکار رفته در منسوجات ادوار تاریخی مورد بحث، در پژوهش حاضر اشاره کرد که علاوه بر کاربرد تزیینی، جنبه اعتقادی نیز داشته اند. گاهی نمادی ازخوش یمنی، پیروزی و قدرت، گاهی نیز نشانی از سرای آخرت، مرگ و.... بوده اند که اینها همه نشانه هایی از تاریخ گرافیک درایران هستند. نگاره هایی که هر کدام روایتگر گوشه ای

www.SID.ir

Archive of SID

از فرهنگ و تمدن غنی این مرز و بومند و نیازمند درک و توجه هنرمندانی که با تفکر و تعمق در آنها به زنده نگاه داشتن این سرمایه های ملی همت گمارند.

یکی ازهنرمندانی که بی شک نقش بزرگی در پاسداری و معرفی این نگاره ها داشته است استاد مرتضی ممیز بوده که هم نسل های وی، او را یک آغازگر می خوانند، آغازگر نهضتی در هنر گرافیک نوین ایران. عده ای نیز او را یک رهبر هنری می دانند که در جهت پیشبرد سوادبصری جامعه، پرچم دار بوده و به خوبی آن را به نسل های بعدی خود منتقل کرده است. وی توانست با نگاهی عمیق به فرهنگ و هنر ایران باستان، پیوندهایی بین هنر دیروز و امروز بوجود آورد. نمونه آثار وی که برگرفته از نقوش تاریخی است عبارتند از، آرم شرکت اتومبیل سازی سایپا، ممیز این نشانه تصویری را در سال ۱۳۶۶، بر اساس نقوش آجری بناهای مراغه طراحی کرده است(تصویر ۲۶).

نشانه تصویری دانشگاه تهران، که برگرفته از نقش گچبری، مکشوفه از تیسفون، که نمونه منشا آن در کاخ ساسانی مکشوفه از دامغان در دست است می باشد. در دوران ساسانی این نشان ها، در نقش برجسته ها، سکه ها و ظروف نقره به عنوان نشان های خانوادگی به کار می رفته اند(تصویر ۲۷).

تصویر ۲۶ نشان شرکت خودروسازی سایپا

تصویر۲۷ نشان دانشگاه تهران

نمونه نشانه های تصویری:

دراین بخش، نمونه نشانه های تصویری(آرم) الهام گرفته شده از نقوش پارچه های ادوار تاریخی مورد بحث پژوهش حاضر ارائه می گردد. شیوه های مختلفی برای طراحی یک نشانه تصویری وجود دارد که می توان ازهرکدام درجای خود بهترین بهره را برد.

طرح خلاصه شده طاووس با فرم دایره

www.SID.ir

Archive of SID

در تصویر بالا طرح طاووس، که فرم غالب بر آن دایره است، خلاصه شده و با کنار هم قرار دادن اجزایی از تصویر پرنده، توانسته ایم به یک نشانه(آرم) دست پیدا کنیم.

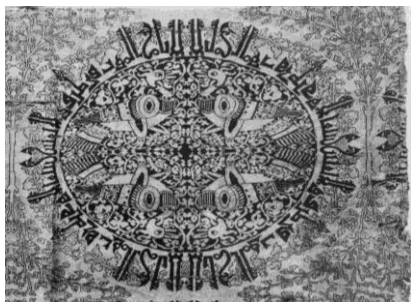

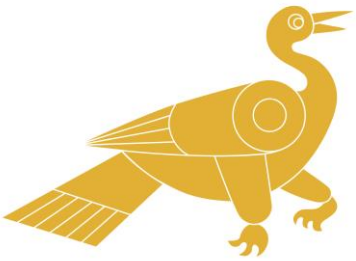

گاهی نیز نیازی به خلاصه کردن تصویر نبوده بلکه بخشی از نقشمایه، می تواند ما را به مقصودمان که همان طراحی نشانه است برساند.

www.SID.ir

Archive of SID

نشانه طراحی شده، تنها با استفاده از قسمتی که در تصویر مشخص شده است به دست آمده است.

طراحی آرم با بهرگیری از بخشی از نقشمایه مشخص شده و تلفیق آن با نقوش گیاهی موجود درزمینه تصویر.

www.SID.ir

Archive of SID

www.SID.ir

Archive of SID

نتیجه گیری:

هدف از این پژوهش که به بررسی نقوش پرندگان در منسوجات دوران پیش ازاسلام(ساسانی) و دوران اولیه اسلامی با تاکید بر دوران آل بویه و سلجوقی پرداخته است، معرفی بخشی از نقشمایه های کمتر شناخته شده و استفاده از این موتیف ها در گرافیک امروزی بوده است. با تبدیل برخی از این نقش مایه ها به نشانه تصویری، سعی در شناساندن بیش از پیش قابلیت های فرهنگی وتاریخی این مرز و بوم بخصوص برای هنرمندان و هنر دوستانی که دراین زمینه ها فعالیت می کنند را دارد.

نگارندگان معتقدند، ماندگاری هنرهای ملی و بومی ملت های گذشته نه فقط ارج نهادن به تلاش ایشان است که، راهی برای بقای فرهنگ های باستانی است.

فهرست منابع:

اتینگهاوزن ، ریچارد ، گرابر ، الک ، ۱۳۸۴، هنر ومعماری اسلامی (۱) ، ترجمه یعقوب آژند ، تهران ، انتشارات سمت .

برند، بارابارا ، ۱۳۸۳، هنراسلامی، ترجمه مهنازشایسته فر، تهران، انتشارات موسسه مطالعات هنراسلامی .

بیکر،پاتریشیا ،۱۳۸۵، منسوجات اسلامی، ترجمۀ دکترمهنازشایسته فر، تهران، چاپ اول، مطالعات هنر اسلامی .

پرایس ، کریستین، ۱۳۴۷، تاریخ هنراسلامی، ترجمه مسعودرجب نیا ، تهران ، انتشارات بنگاه ترجمه ونشر کتاب .

پوپ ، آرتوراپهام ،۱۳۸۹ ، شاهکارهای هنرایران ، ترجمه، اقتباس ونگارش پرویزناتل خانلری ،تهران ، چاپ پنجم، انتشارات علمی وفرهنگی.

پوپ ، آرترآپم ، اکرمن ، فیلیس ، ۱۳۸۷، سیری درهنرایران جلدپنجم ، مترجمان نجف دریا بندری (ودیگران) ، تهران ، شرکت انتشارات علمی و فرهنگی .

ج. مک داول،الگروو،۱۳۷۴،نساجی، درهنرهای ایران،زیرنظرفریه، ترجمه پرویز مرزبان،تهران.

روح فر، زهره ، ۱۳۸۰، نگاهی برپارچه بافی دوران اسلامی، تهران ، انتشارات سمت.

زکی، محمدحسن، ۱۳۷۷، هنرایران در روزگاراسلامی، ترجمه محمدابراهیم اقلیدی، تهران ، انتشارات صدای معاصر .

ضیمران، محمد،۱۳۸۳،نشانه شناسی هنر،تهران، نشرقصه.

طالب پور،فریده،۱۳۸۴، تکنیک های پارچه بافی ایران درصدراسلام وعصرسلجوقی،دو فصلنامه مطالعات هنر اسلامی، ش ۳ پاییز و زمستان.

فریه ، ر. دبلیو ، ۱۳۷۴، دربارۀ هنرهای ایران، ترجمه پرویز مرزبان، تهران، انتشارات فروزان .

کاتلی، مارگریتا ، هاصبی، لوئی، ۱۳۷۶، هنرسلجوقی وخوارزمی ، ترجمه یعقوب آژند، تهران ، انتشارات مولی

کونل ، ارنست، ۱۳۴۷، هنراسلامی، ترجمه هوشنگ ظاهری، تهران، ابن سینا.

کونل،ارنست، ۱۳۸۰ ،هنراسلامی،ترجمۀ یعقوب آژند، تهران،انتشارات مولی.

وصال ، زینب ، ۱۳۸۶، بررسی نقش پرنده درسالن سفال دوران اسلامی موزه ملی ایران ، کتاب ماه هنر .

هال، جیمز ،۱۳۸۳ ، فرهنگ نگاره ای نمادها درهنر شرق وغرب، ترجمۀ رقیه بهزادی ، تهران ، چاپ دوم ، فرهنگ معاصر.

Rogers, Clive, 1983, Early Islamic Textiles, Rogers & Podmore , Brightan.

www.SID.ir